

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN ÖLKƏLƏRDƏ MALİYYƏ HESABATLARININ BEYNƏLXALQ STANDARTLARININ TƏTBİQİNİN XARİCİ İNVESTİSİYALARA TƏSİRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

İxtisas: 5310.01 - Dünya İqtisadiyyatı

Elm sahəsi: 53 - İqtisad elmləri

İddiaçı: **Simnar Ələddin oğlu Paşazadə**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2025

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

iqtisad elmləri doktoru, professor
Fuad Əlinağlı oğlu Qənbərov

Rəsmi opponentlər:

iqtisad elmləri doktoru, dosent
Mayıs Gülahı oğlu Gülahiyev

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Cabir Cəbrayıl oğlu Mirzai

iqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Günay Tanrıverdi qızı Paşa

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində İqtisadi Araşdırmalar Elmi-Tədqiqat İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.11 Dissertasiya şurası

Dissertasiya
şurasının sədri:

Əməkdar elm xadimi,
iqtisad elmləri doktoru, professor
Yadulla Həmdulla oğlu Həsənli

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

iqtisad elmləri namizədi
Rəşad Aktiv oğlu Hüseynov

Elmi seminarın
sədri:

iqtisad elmləri doktoru, professor
Müşfiq Yelmar oğlu Quliyev

GİRİŞ

Dissertasiya mövzusunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi.

Qloballaşma və iqtisadi integrasiyanın sürətlə getdiyi XXI əsrdə xarici investisiyalar inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi inkişaf strategiyalarında mərkəzi rol oynayır. Xarici investisiya axınları yalnız maliyyə resurslarının həcmi artırmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda yeni texnologiyaların, qabaqcıl idarəetmə modellərinin, innovativ istehsal metodlarının və beynəlxalq biznes mədəniyyətinin ölkəyə transferini təmin edir. Bu investisiyalar nəticəsində yerli müəssisələrin beynəlxalq təchizat zəncirlərinə integrasiyası asanlaşır, ixrac potensialı artır və məhsul keyfiyyəti qlobal bazar tələblərinə uyğunlaşdırılır. İnvestorların risk dəyərləndirməsində institusional sabitlik, maliyyə şəffaflığı, hüquqi mühitin aydınlığı, korrupsiya səviyyəsinin aşağı olması, hüquq sisteminin effektivliyi və makroiqtisadi siyasətin sabitliyi kimi amillər həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan maliyyə hesabatlarının şəffaflığı və beynəlxalq müqayisə imkanı investor risk və gəlir gözləntilərinin formalaşmasında əsas amillərdən birinə çevrilmişdir. Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarının (MHBS) tətbiqi isə artıq sırf mühasibat islahatı olmaqdan çıxaraq makroiqtisadi nəticələr doğuran strateji siyasət alətinə çevrilmişdir.

MHBS-nin tətbiqi müasir qlobal iqtisadiyyatda investor etimadını möhkəmləndirən əsas institusional sütunlardan biri kimi çıxış edir. Bu standartlar vahid və beynəlxalq səviyyədə tanınmış hesabatlıq çərçivəsi təqdim etməklə maliyyə məlumatlarının müqayisəliliyini, dəqiqliyini və şəffaflığını təmin edir. MHBS-nin tətbiqi nəticəsində investorlara təqdim olunan məlumatlar arasında informasiya assimetriyası azalır, qərarvermə prosesində qeyri-müəyyənlik səviyyəsi aşağı düşür və kapital bazarlarının effektivliyi artır.

Azərbaycan kimi resurslara əsaslanan keçid iqtisadiyyatları üçün MHBS-nin tətbiqi ilə xarici investisiyalar cəlb etmə siyasətlərinin kəsişməsi daha kritik əhəmiyyət kəsb edir. 2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan iqtisadi artımını əsasən neft-qaz sektorundan əldə olunan gəlirlər üzərində qurmuş, bu sektor isə mühüm xarici investisiya axınlarının mərkəzinə çevrilmişdir. Lakin bu model neft qiymətlərinin dalğalanmaları, ehtiyatların məhdudluğu və qlobal enerji keçidi prosesləri fonunda ciddi risklər daşıyır. Buna görə

də iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi dövlət siyasətinin əsas prioritetinə çevrilmiş, kənd təsərrüfatı, emal sənayesi, logistika və informasiya texnologiyaları kimi qeyri-neft sektorlarına xarici investisiyaların artırılması hədəflənmişdir. Lakin sektorların təbliğatı ilə yanaşı, investorların maliyyə məlumatlarının dəqiqliyinə, şəffaflığına və müqayisəliliyinə inamının təmin edilməsi də zəruri hal kimi hesab edilir. Bu baxımdan MHBS-nin tətbiqi inkişafı hədəflənən sektorlara xarici investisiyaların cəlb edilməsində və keçid iqtisadiyyatlı inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi inkişafı üçün müstəsna rol oynayır.

Dünyada MHBS-nin tətbiqinin xarici investisiyaların cəlb prosesinə təsiri bir çox alim və tədqiqatçılar tərəfindən tədqiq edilmişdir. A.Musah və digərləri tərəfindən Afrika ölkələrində, J.Charles və digərləri tərəfindən sərhədlərarası birləşmə və satınalma müqavilələrində, O.Jinadu və digərləri tərəfindən Nigeriyada, O.Akışık tərəfindən 57 fərqli ölkədə, C.Lunqu və digərləri tərəfindən 80 fərqli ölkədə, M.Nejad və digərləri tərəfindən Cənub-şərqi Asiya ölkələrində, L.Gordon və digərləri tərəfindən 124 fərqli ölkədə MHBS-nin qəbul edilməsi və tətbiqinin xarici investisiyalara təsiri araşdırılmışdır.

Azərbaycanda isə MHBS-nin tətbiqi ilə xarici investisiyaların cəlb prosesi arasındakı əlaqəyə heç bir alim və tədqiqatçının əsərlərində rastlanmamışdır. Bu mövzu barəsində araşdırma olmasa da, mühasibat uçotu və MHBS-nin tətbiqi istiqamətində S.Səbzəliyev, Q.Abbasov, Ə.Salahov, E.Cəfərov, E.İbadov, A.Əliyeva və digər iqtisadçı alim və tədqiqatçıların elmi əsərləri mövcuddur. Xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatlarına təsiri və rolu isə F.Qənbərov, N.Sabiroğlu, M.Məmmədli və digər iqtisadçı alim və professorların nəzəriyyələrində və elmi əsərlərində bəhs edilmişdir.

Tədqiqatın obyektı. Dissertasiyanın obyektı inkişaf etməkdə olan ölkələrdə xarici investisiya qoyuluşlarıdır.

Tədqiqatın predmetini isə MHBS-nin tətbiqinin xarici investisiyaların cəlb edilməsində və investorların qərarvermə prosesində oynadığı rol təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Bu dissertasiya işinin əsas məqsədi MHBS-nin tətbiqinin xarici investisiyaların cəlbinə təsirini müəyyənləşdirmək və bu prosesin inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi artımına təsirini araşdırmaqdır.

Bu məqsədi reallaşdırmaq üçün dissertasiya işində aşağıdakı vəzifələr nəzərdə tutulmuşdur:

- MHBS-nin tətbiqinin əsas iqtisadi və nəzəri aspektlərinin təhlili;
- Xarici investisiya cəlb etmə prosesinin inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün iqtisadi əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi;
- MHBS-nin tətbiqi ilə investor inamının formalaşması arasındakı əlaqənin təhlili;
- İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə MHBS-yə keçidin xarici investisiya axınlarına təsirinin reqressiya modeli ilə analiz edilməsi;
- MHBS-nin tətbiqi zamanı yaranan praktiki problemlərin və onların həlli yollarının müəyyən edilməsi;
- Azərbaycan Respublikasında MHBS-nin tətbiqi və xarici investisiyaların cəlbə siyasətinin inkişaf etdirilməsi üçün təkliflərin hazırlanması.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işinin yerinə yetirilməsində müşahidə, müqayisə, reqressiya, korrelyasiya, induksiya və deduksiya, proqram əsaslı yanaşma, statistik və iqtisadi-riyazi təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın məlumat bazası olaraq Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının, Dövlət Statistika Komitəsinin, Maliyyə Nazirliyinin, Beynəlxalq Valyuta Fondunun, Dünya Bankının və s. illik hesabat göstəriciləri, Azərbaycan Respublikasının qanunları, həmçinin Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin sərəncamları, qanunvericilik və normativ aktlar, elmi tədqiqatlar, çoxsaylı, müxtəlif səviyyəli elmi nəzəri və elmi praktiki konfrans materialları, şəxsi müşahidə materialları və internet resursları istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiyanın məqsədinə, elmi yeniliklərinə və yerinə yetirilməsinin yekun nəticələrinə uyğun olaraq, aşağıdakı müddəalar müdafiəyə çıxarılır:

1) Son 10 il ərzində xarici birbaşa investisiya yatırımlarının əsas təyinat nöqtəsi inkişaf etməkdə olan ölkələrdir;

2) MHBS-nin tətbiqi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə xarici investisiya mədaxilinə statistik cəhətdən müsbət təsir göstərir;

3) MHBS-nin tam formada uğurlu tətbiqinin əldə edilməsi üçün bu prosesi icra və nəzarət edən bir quruma ehtiyac vardır. Qurumun ən prioritet məsələlərindən birincisi standartların, şərtlərin və tətbiq sənədlərinin yerli dilə tərcümə edilməsidir;

4) İnkişaf etməkdə olan ölkələrin daha çox xarici investisiya cəlb etməsi üçün yerli fond birjalarında müəssisələrin iştirakının artırılması, yerli fond birjasının beynəlxalq fond birjalrı ilə əlaqəsini yaratmaqla yerli müəssisələrin beynəlxalq birjalarda iştirakını mümkünləşdirilməsi və kapital bazarlarında müxtəlif maliyyə alətlərinin ticarət edilməsinin təşkil edilməsi zəruridir;

5) Azərbaycanda yerli müəssisələrin çoxunda MHBS əsasında hesabatlar tərtib edilmir, bunun üçün müəssisələr yetərli resurs ayırmır, həmçinin yerli mütəxəssislərin MHBS-nin tətbiqini reallaşdırması üçün Azərbaycan dilində standartların aktual və peşəkar tərcüməsi və praktikada yaranan sualların ünvanlandırılması üçün bir platforma və ya qurum yoxdur;

6) Azərbaycana cəlb olunan xarici investisiyaların əksəriyyəti neft və dövlət sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələrə yönləndirilmiş, banklar xaric olmaqla qeyri-neft sektorunun payı minimum səviyyədə olmuşdur;

7) MHBS-nin tətbiqinin xarici investisiyalara təsirinin çoxdəyişənli reqressiya testi vasitəsilə Azərbaycanda öyrənilməsi üçün lazımi müddət keçməmişdir və hazırda məqbul hesab edilmir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın elmi yeniliklərini aşağıdakı ardıcıl müddəalar şəklində təqdim etmək olar:

1) 2000-2023-cü illərin statistik məlumatlarına və çoxdəyişənli reqressiya testinin nəticələrinə əsasən müəyyən edilmişdir ki, MHBS-nin tətbiqi inkişaf etməkdə olan ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın xarici investisiya mədaxilinə müsbət təsir göstərir;

2) MHBS-ni uğurlu formada tətbiq edən inkişaf etməkdə olan ölkələrin praktikalarına əsasən, Maliyyə Nazirliyi və ya ona bərabər olan qurumun tabeliyində MHBS-nin tətbiqi üzrə Dövlət Agentliyinin yaradılması zərurəti, həmin agentliyin təşkilati strukturu və hər bir strukturun funksiyalarının xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir;

3) İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə müəssisələrin birjalarda listing və beynəlxalq maliyyə institutlarından vəsait cəlb etməsi üçün hazırlıq meyarları tərtib edilmişdir;

4) Azərbaycanda 122 fərqli müəssisədə çalışan maliyyə mütəxəssisləri arasında sorğu keçirilərək yerli müəssisələrin MHBS-ni tətbiq etmədikləri, MHBS-nin tam tətbiqi üçün standartların

Azərbaycan dilində aktual və peşəkar tərcüməsinin olmadığı, ümumiyyətlə, bu prosesə nəzarət etmək üçün spesifik bir qurumun yaradılmasına ehtiyacın olduğu müəyyənləşdirilmişdir;

5) Azərbaycanda qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələrin cəlb olunan xarici investisiyaların həcmində payının minimum olduğu müəyyənləşdirilmiş və xarici investisiya cəlbı üçün həmin müəssisələrə dövlət dəstəyinin verilməsi ehtiyacı aşkar edilmişdir;

6) Xarici investisiya cəlbində uğurlu olan inkişaf etməkdə olan ölkələrin praktikalarına əsaslanaraq Azərbaycan təmsalında Fond birjası, Mərkəzi Bank, Elm və Təhsil Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyi, Dövlət Vergi Xidməti və yerli banklar tərəfindən atılmalı addımlar təqdim edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat nəticəsində əldə olunan ümumi nəticələr və əsaslandırılmış təkliflər dövlət qurumları və iqtisadi siyasətçilər tərəfindən MHBS-nin tətbiqinin genişləndirilməsi ilə xarici investisiyaların cəlb edilməsi istiqamətində strategiyaların hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Əsasən kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri olmaqla, bütün müəssisələr tədqiqatın nəticələrini öz uçot siyasətləri və xarici investisiya cəlb etmə siyasətlərinin yazılmasında istifadə edə bilər.

Həmçinin, tədqiqat işinin nəticələri və əsas müddəaları iqtisad və maliyyə yönümlü ali və orta ixtisas təhsil müəssisələrində tədris olunan uyğun fənlər üzrə mühazirə mətnlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Aqrobasiya və tətbiqi. Dissertasiyanın nəticələri və əsas müddəaları 2023-2024-cü illər ərzində beynəlxalq və respublika əhəmiyyətli konfrans və seminarlarda təqdim edilmişdir. Dissertasiya tədqiqatları üzrə müəllifin 1 kitabı, 9 elmi məqaləsi və 1 tezisi nəşr edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat İnstitutu.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflər və ədəbiyyat siyahısı olmaqla, 167 səhifə həcmindədir. Giriş 11 675 işarə, I fəsil 80 697 işarə, II fəsil 108

152 işarə, III fəsil 74 430 işarə, nəticə və təkliflər 5 135 işarə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı isə 15 160 işarə olmaqla, dissertasiya işi ümumilikdə 295 249 işarədən ibarətdir. Dissertasiya işində 18 cədvəl, 18 qrafik və 8 şəkil istifadə edilmiş, 110 müxtəlif adda ədəbiyyat göstərilmişdir. Dissertasiya işi mətndəki boşluqlar, cədvəllər, qrafiklər, şəkillər və ədəbiyyat siyahısı istisna edilməklə 230 863 işarədən ibarətdir.

Dissertasiya işinin mündəricatı

GİRİŞ

I Fəsil. MALİYYƏ HESABATLARININ BEYNƏLXALQ STANDARTLARININ TƏTBİQİNİN VƏ XARİCİ İNVESTİSİYA CƏLBİ PROSESİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarının mahiyyəti, inkişaf tarixi, əhəmiyyəti və tətbiqinin nəzəri əsasları

1.2. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə xarici investisiya qoyuluşlarının müsbət və mənfi təsirləri

1.3. MHBS-nin xarici investisiya qoyuluşlarına təsirinin nəzəri-metodoloji əsasları

II Fəsil. İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN ÖLKƏLƏRDƏ MHBS-NİN TƏTBİQİNİN XARİCİ İNVESTİSİYA QOYULUŞLARINA TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin MHBS-yə keçid prosesinin təhlili

2.2. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə xarici investisiya qoyuluşlarının dinamikası

2.3. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə MHBS-nin tətbiqinin xarici investisiyaların cəlbinə təsirinin qiymətləndirilməsi

2.4. Azərbaycanda MHBS-nin inkişaf tarixi, vahid standarta keçid və xarici investisiya cəlbə prosesinin təhlili

III Fəsil. İNKİŞAF ETMƏKDƏ OLAN ÖLKƏLƏRDƏ MHBS-NİN TƏTBİQİNİN VƏ XARİCİ İNVESTİSİYALARIN CƏLBİ PROSESİNİN TƏKMİLLƏŞDİRMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə müəssisələr tərəfindən MHBS-nin tətbiqinin genişləndirilməsi istiqamətləri

3.2. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə müəssisələr tərəfindən xarici investisiya cəlbinin artırılması yolları

3.3. Azərbaycan Respublikasında MHBS-nin tətbiqinin və xarici investisiya cəlbinin tənzimlənməsinin təkmilləşdirməsi

Nəticə və təkliflər

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

1. MHBS-nin mahiyyəti, inkişaf tarixi, əhəmiyyəti və tətbiqinin nəzəri əsaslarının tədqiqi

Burada əsas tədqiqat istiqamətləri kimi mühasibatlığın keçmişi, inkişaf tarixi, növləri, MHBS-nin tarixi, tətbiqinin yaratdığı faydalar, çətinliklər və digər mövcud standartlarla fərqliliklər araşdırılmışdır.

Mühasibat uçotu pulla ifadə oluna bilən maliyyə məlumatlarının qeyd edilməsi, ümumiləşdirilməsi və istifadəçilərə maliyyə hesabatları formasında təqdim olunması və təhlilini öyrənən bir elm sahəsidir.

Mühasibat uçotu haqqında ilk yazılara qədim Misirdə, Çində və Romada tapılan antik tapıntılarda rast gəlinərsə də, əhəmiyyətli şəkildə inkişafa keçməsi renessans dövrünə, yəni 14-17-ci əsrlərə təsadüf edir. Mühasibat uçotunun əsasları və ikili mühasibatlıq yazılışlarının əks olunduğu ilk əsər 1494-cü ildə Luca Pacioli tərəfindən dərc edilən “Summa de Arithmetica, Geometrica, Proportioni et Proportionalita” (Summa) nəşri hesab edilir. Luca Paciolinin əks etdirdiyi ikili mühasibatlıq yazılışları dövrümüzə qədər gəlib çıxmış və hazırda mövcud proqram təminatlarının bazası kimi istifadə edilir. Məhz bu səbəbdən Luca Pacioli mühasibatlığın atası adlandırılır.¹

18-ci əsrin sonu və 19-cu əsr dövrü Sənaye İnqilabının baş verməsi ilə mühasibatlığın praktiki inkişafı ilə yanaşı, həmçinin nəzəri inkişafının da formalaşdığı dövr kimi qəbul edilir.

1900-1950-ci illər korporativ şirkətlərin böyüməsi, hökumətlərin və dünya iqtisadiyyatının genişlənməsi və mürəkkəb iqtisadi əməliyyatların yaranması nəticəsində mühasibatlığın daha çox elmi disiplin kimi inkişaf etdiyi müddət kimi xarakterizə edilir.

1950-ci illərdən müasir günümüzə qədər olan dövrün əsas xüsusiyyəti maliyyə hesabatlarının harmonizasiya prosesinin

¹ Charles, J.C., Mark, C.M. Luca Pacioli and the Role of Accounting and Business: Early Lessons in Social Responsibility // Research on Professional Responsibility and Ethics in Accounting, – 2018. 21, – p. 2.

başlanılması və beynəlxalq maliyyə hesabatları standartlarının yaranmasıdır. Belə ki, II Dünya müharibəsindən sonra ölkə iqtisadiyyatlarının inkişafı, transsərhəd xarici investisiyaların həcmnin və qiymətli kağızlar mübadilə dövriyyəsinin artması investorların hədəf ölkə və ya müəssisənin maliyyə nəticələrini oxumaq, anlamaq və analiz etmək ehtiyacları yarandı. Bu ehtiyac, öz növbəsində, beynəlxalq dərəcədə tətbiq edilən və ortaq maliyyə hesabatları standartlarının yaranmasını tətikləyən amil oldu. Bunun nəticəsində, 1973-cü ildə Beynəlxalq Mühəsibat Uçotu Standartları Komitəsi yarandı. 2001-ci ildə qurumun adı Beynəlxalq Mühəsibat Uçotu Standartları Şurası olaraq dəyişdirildi və təşkilat restrukturizasiya edildi. Əvvəlcə Komitənin, daha sonra Şuranın buraxdığı Mühəsibat Uçotunun Beynəlxalq Standartları (MUBS) və Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları (MHBS) fərqli ölkələrdə fəaliyyət göstərən müəssisələrin maliyyə hesabatlarının müqayisəliliyini, şəffaflığını və ədalətli formada təqdimatını təmin edən bir alət hesab edildi və edilməkdə də davam edir.

Hazırda mövcud olan 42 MHBS standartı mövcuddur. Bu standartların hər biri maliyyə hesabatlarının tərkib hissəsi olan müəyyən elementlərin ya uçotunu, ya da izahlı qeydlərdə əks olunmasını tənzimləyir.

MHBS-nin tətbiqinin müəssisələrdə yaratdığı faydalara aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- Müqayisəlilik və şəffaflığın gücləndirilməsi;
- Beynəlxalq kapital bazarlarına daxil olmanın asanlaşması;
- Korporativ idarəetmə və məsuliyyətin güclənməsi;
- Qərarvermə prosesinin və daxili nəzarətin inkişafı.

Lakin bu faydalardan əlavə MHBS-nin tətbiqinin yaratdığı bəzi çətinliklər də mövcuddur. Həmin çətinliklərə aşağıdakılar aiddir:

- Yüksək keçid və uyğunluq məsrəfləri;
- Mürəkkəblilik və peşəkar mühakimə zərurəti;
- Hüquqi və vergi sistemləri ilə uyğunsuzluğun yaranması;
- Davamlı dəyişiklərin olması;
- Yerli dilə peşəkar tərcümənin yoxluğu və ya peşəkar səviyyədə olmaması.

2. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə xarici investisiya qoyuluşlarının müsbət və mənfi təsirlərinin təhlili

Bu hissədə xarici investisiyaların növləri, onların xüsusiyyətləri, həmçinin müsbət və mənfi təsirləri tədqiq edilmişdir.

Xarici investisiyaların iki əsas forması vardır. Bunlar xarici birbaşa investisiyalar (XBİ) və xarici portfel investisiyalarıdır (XPİ). XBİ, xarici bir şəxsin, qurumun və ya müəssisənin investisiya cəlb edən ölkədə yerləşən müəssisəyə həmin müəssisənin iştirak paylarına nəzarət hüququ almaqla qoyduğu uzunmüddətli və birbaşa investisiyadır. Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) tərəfindən qəbul edilən tərifi əsasən, bir investisiyanın XBİ kimi təsnif olunması üçün investorun müəssisədə iştirak paylarının ən azı 10 faizinə sahib olması tələb olunur. Hər hansısa bir ölkədə müəyyən bir ildə xarici birbaşa investisiya mədaxil məbləği, xarici investor tərəfindən investisiya edilən məbləğ, investisiya olunan müəssisənin bölüşdürülməmiş mənfəəti və investorla investisiya edilən müəssisə arasındakı xalis borclanmanın cəmi kimi hesablanır. Yəni XBİ-nin hesablanmasını düstur halına gətirsək, aşağıdakı kimi ifadə edə bilərik:²

$$XBİ_t = \text{İnvestisiya}_t + \text{Bölüşdürülməmiş mənfəət}_t + \text{Xalis borclanma}_t \quad (1)$$

Burada, $XBİ_t$ hansısa t ilində investisiya cəlb edən ölkəyə yatırılan xarici birbaşa investisiyaların həcmiə əks etdirir. İnvestisiya_t investor tərəfindən hansısa t ilində investisiya cəlb edən müəssisənin iştirak paylarının alınması üçün yatırılan investisiyanı əks etdirir. $\text{Bölüşdürülməmiş mənfəət}_t$ hansısa t ilində investisiya yatırılan müəssisənin qazandığı mənfəətdən elan etdiyi dividend çıxıldıqdan sonra müəssisədə qalan mənfəəti, xalis borclanma_t isə hansısa bir t ilində investorla investisiya olunan müəssisə arasındakı xalis borclanma məbləğini əks etdirir.

Xarici portfel investisiyaları (XPİ) investor tərəfindən investisiya olunan qurumun və ya müəssisənin səhmləri, istiqrazları və digər maliyyə alətlərinə edilən, lakin həmin müəssisə və ya qurum

² Organization for Economic Development. OECD Benchmark Definition of Foreign Direct Investment (Fifth Edition) // OECD Publishing. Alexandria, Romania, – 2025. – p. 32, 213.

üzərində ciddi nəzarət və ya əhəmiyyətli təsir imkanı yaratmayan investisiya qoyuluşlarıdır.

Xarici investisiyaların cəlb edilməsi və onların investisiya olunan iqtisadiyyatlarına təsiri barəsində bir çox araşdırmalar aparılmış və bu istiqamətdə nəzəriyyələr yazılmışdır. Bu nəzəriyyələrdən bəziləri aşağıdakılardır:

- Neoklassik iqtisadi artım modeli;
- Endogen artım nəzəriyyəsi;
- Dunning OLI (Sahibkarlıq, məkan və daxililəşmə)

paradiqması.

Xarici investisiyaların inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatlarına müsbət təsirləri aşağıdakı kimidir:

- İstehsal səmərəliliyi və resursların effektiv bölgüsü;
- Məşğulluğun artması və əmək bazarına müsbət təsir;
- Texnologiya transferi və innovasiya imkanları;
- İnfrastrukturun inkişafı və ictimai xidmətlərin genişlənməsi;
- İxracın şaxələndirilməsi və qlobal dəyər zəncirlərinə

inteqrasiya;

- Makroiqtisadi sabitlik və kredit etibarlılığı.

Müsbət təsirlərdən əlavə xarici investisiyaların cəlbinin inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yaratdığı mənfi təsirləri də vurğulamaq lazımdır. Həmin mənfi təsirləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- Ölkə iqtisadiyyatının xarici investorlardan asılı vəziyyətə düşməsi;
- Sadalana biləcək ən gəlirli sektorlara yönəlməklə digər sahələrin zəifləməsi;
- Xarici dəyərlərin (xüsusən Qərb dəyərlərinin) iqtisadiyyata və cəmiyyətə nüfuzu;
- Portfel investisiyaları vasitəsilə iri investorların spekulyativ hərəkətlər etməsi və maliyyə bazarlarında qeyri-sabitlik yaratması.

3. MHBS-nin xarici investisiyalara təsirinin nəzəri əsasları və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə MHBS-nin tətbiqinin qiymətləndirilməsi

Qloballaşma və maliyyə inteqrasiyasının sürətlə artdığı dövrdə şəffaf, müqayisə edilə bilən və keyfiyyətli maliyyə məlumatlarının

mövcudluğu xarici investisiyaların cəlbi baxımından mühüm rol oynayır. Aşağıda MHBS və xarici investisiyalar arasında nəzəri əlaqənin nəzəri-metodoloji əsası kimi tanınan bir neçə nəzəriyyə təhlil ediləcəkdir:

- *Agentlik nəzəriyyəsi.* Bu yanaşmaya görə, müəssisənin rəhbərləri (agentlər) və səhmdarlar və ya sahibkarlar arasında informasiya qeyri-bərabərliyi mövcud olduqda, direktorlar şəxsi maraqlarını ümumi maraqlardan üstün tutaraq opportunist davranışlar sərgiləyə bilirlər. MHBS-nin tətbiqi direktorların qərarlarını ədalətli formada əks etdirdiyi üçün səhmdarların müəssisədə baş verən əməliyyatlardan dərhal xəbərlərinin olmasına şərait yaradır;

- *Signal nəzəriyyəsi.* Bu yanaşmaya əsasən, MHBS-nin qəbul edilməsi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə hökumətlərin və şirkətlərin beynəlxalq investorlar qarşısında şəffaflıq və hesabatlılığa sadıqlığını göstərən güclü signal kimi çıxış edir;

- *Kapital dəyəri nəzəriyyəsi.* Kapital dəyəri nəzəriyyəsi maliyyə iqtisadiyyatında risk və gəlir arasındakı münasibəti izah edən əsas yanaşmalardan biridir. MHBS-nin tətbiqi maliyyə hesabatlarının şəffaflığını və müqayisə imkanını artırmaqla informasiya riskini və qeyri-müəyyənliyi azaldır.

MHBS-nin inkişaf etməkdə olan ölkələrdə tətbiq statusu aşağıdakı cədvəldə əks olunmuşdur:

Cədvəl 1. MHBS-nin inkişaf etməkdə olan ölkələrdə listing olunmuş müəssisələr üzrə tətbiqinin statusu

MHBS-nin tətbiq statusu	Afrika	Amerika	Asiya	Avropa	Cəmi
MHBS məcburidir	19	18	30	6	73
Məlumat yoxdur	19	-	8	-	27
MHBS könüllüdür	4	5	6	-	15
Fond birjası mövcud deyil	7	1	5	1	14
Bəzi müəssisələr üçün məcburidir	2	2	3	1	8
MHBS tətbiq edilmir	2	1	2	-	5
Cəmi	53	27	54	8	142

Mənbə: iasplus.com saytında mövcud olan məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Məlumatları qitələr üzrə daha detallı formada aşağıdakı kimi

analiz edə bilərik:

- *Afrika qitəsi üzrə.* Qitə üzrə məlumatlara baxsaq, görərik ki, yalnız Misir və Tunisdə MHBS-nin tətbiqi tam olaraq qadağandır. Digər ölkələrdə MHBS ya məcburi formada, ya da könüllü formada tətbiq edilir. Afrika ölkələrində MHBS-nin tətbiqini genişləndirən hadisələrdən ən mühümü 1993-cü ildə “Afrikada biznes hüququnun harmonizasiyası təşkilatı”nın yaradılması idi. Təşkilatın rəsmi adı “Organisation pour l’Harmonisation en Afrique du Droit des Affaires” (OHADA) adlanır. Bu təşkilata Afrikanın Benin, Burkina-Faso, Kamerun, Mərkəzi Afrika Respublikası, Çad, Komor adaları, Kot-d’İvuar, Konqo Demokratik Respublikası, Ekvatorial Qvineya, Qabon, Qvineya, Qvineya-Bisau, Mali, Niger, Konqo Respublikası, Seneqal və Toqo ölkələri olmaqla, 17 ölkə qoşulmuşdur. OHADA təşkilatının məqsədi Qərbi və Mərkəzi Afrikada inkişafı dəstəkləmək və investisiya cəlb etməklə iqtisadi inkişafı sürətləndirməkdir. OHADA təşkilatının səlahiyyətlərinə maliyyə hesabatları standartlarını təyin etmək daxildir və üzv ölkələrdən OHADA-nın qərarına tabe olmaq tələb olunur. OHADA-nın qəbul etdiyi qərara əsasən, 01 yanvar 2019-cu ildən sonra birjada qiymətli kağızları listing olunan müəssisələr məcburi formada MHBS tətbiq etməlidirlər. Lakin qərara əsasən kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri MHBS tətbiq etməkdə sərbəstdirlər;³

- *Amerika qitəsi üzrə.* Amerika qitəsində demək olar ki, MHBS 90% ölkə tərəfindən ya məcburi formada, ya da könüllü formada tətbiq edilir. MHBS-nin tətbiq edilmədiyi yeganə Amerika ölkəsi Kubadır. Son illərdə MHBS ilə harmonizasiya imkanları qiymətləndirilsə də, hələlik ciddi bir addım atılmamışdır;

- *Asiya qitəsi üzrə.* Asiya qitəsi MHBS-nin məcburi formada tətbiq edilməsinə görə digər qitələrdən öndədir. MHBS-nin qadağan olduğu ölkələr Türkmənistan və Vietnamdır.

Bundan əlavə, MHBS-nin geniş formada tətbiqini uğurlu formada icra edən ölkələr geniş formada analiz edilmişdir. Bu ölkələrə Qazaxıstan, Gürcüstan, Braziliya və Nigeriya daxildir.

³ International Financial Reporting Standards Board. IFRS® standards – Application around the World. Jurisdiction profile: Cameroon, – 2025. – p. 1-2.

Həmin ölkələr üzrə MHBS-nin tətbiqinin xüsusiyyətləri Azərbaycanın cari statusu ilə müqayisə cədvəlində ətraflı formada göstəriləcəkdir.

4. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə xarici investisiya qoyuluşlarının dinamikası

Xarici investisiyaların böyük hissəsini təşkil edən XBI üzrə məlumatlara Birləşmiş Millətlər Təşkilatının hər il tərtib etdiyi Dünya İnvestisiya Hesabatında rast gəlmək olar. Bu hesabatda hər il üzrə xarici birbaşa investisiyaların həcmi, onların inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr üzrə bölgüsü əks olunur. Son 10 il ərzində cəmi xarici birbaşa investisiyaların və onların inkişaf etməkdə olan ölkələrə yönləndirilmiş hissəsinin həcməsinə baxsaq görərik ki, dünya üzrə yatırılan XBI-lərin həcmində ciddi dalğalanmalar müşahidə edilsə də, inkişaf etməkdə olan ölkələrə yönləndirilən XBI-lərin həcmi ya stabil qalmış, ya da artmışdır. Son illərdə təxminən, ümumi XBI-lərin 68%-i inkişaf etməkdə olan ölkələrə yönləndirilmişdir. Bunun əsas səbəbi Çin və Hindistan kimi dünya nəhənglərinin XBI-lərin əksər hissəsini əldə etməsidir. Bu nəticələr aşağıdakı qrafikə əsaslanmışdır:

Qrafik 1. XBI-lərin son 10 il üzrə cəmi və inkişaf etməkdə olan ölkələr üzrə həcmi

Mənbə: Müəllif tərəfindən Dünya İnvestisiya Hesabatlarının əsasında tərtib edilmişdir.

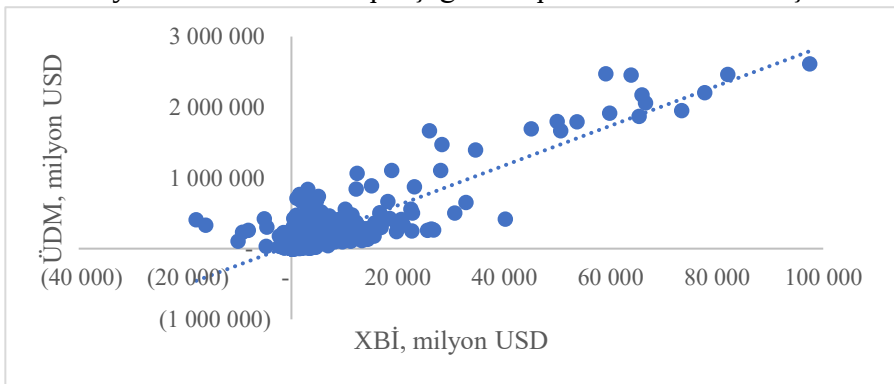
5. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə MHBS-nin tətbiqinin xarici investisiyaların cəlbinə təsirinin qiymətləndirilməsi

Bu bölmənin məqsədi MHBS-nin tətbiqinin xarici investisiyalar mədaxilinə olan təsirini çoxdəyişənli reqressiya testi vasitəsilə araşdırmaqdır. Bu məqsədlə, testin subyekti kimi 30 inkişaf etməkdə olan ölkə seçilmişdir. Bu ölkələrdən 24-ü MHBS-ni öz maliyyə hesabatları standartı kimi qəbul etmiş, 6-sı isə öz daxili standartlarını tətbiq etmiş və MHBS-ni qəbul etməmişlər. Testin subyekti kimi seçilən ölkələr diversifikasiya məqsədi ilə fərqli qitələrdə yerləşmələri və fərqli iqtisadi və siyasi xüsusiyyətlərinin olması ilə səciyyəlidir.

Testin uzunmüddətli dövrü və MHBS-nin həm tətbiq edilmədiyi, həm də tətbiq edildiyi dövrləri özündə əhatə etməsi üçün 2000-2023-cü illər müddət diapazonu kimi seçilmişdir.

Çoxdəyişənli reqressiya testinin asılı dəyişəni xarici birbaşa investisiyaların mədaxil məbləği seçilmişdir. Testin asılı olmayan dəyişənlərinə isə MHBS-nin tətbiqi, ümumi daxili məhsul, inflyasiya və onun kvadratik forması, ticarət açıqlığı, siyasi sabitlik və zorakılıq və terrorizmin olmaması, təbii sərvətlərlə zənginlik dərəcəsi aiddir.

İlk əvvəl çoxdəyişənli reqressiya testini aparmaq üçün asılı olmayan dəyişənlərlə asılı dəyişənlər arasında xətti əlaqənin mövcudluğu, həmçinin xətti əlaqə olmadığı hallarda həll yolları təhlil edilmişdir. Nümunə olaraq, ümumi daxili məhsul ilə xarici birbaşa investisiyalar arasındakı əlaqə aşağıdakı qrafikdə əks olunmuşdur:

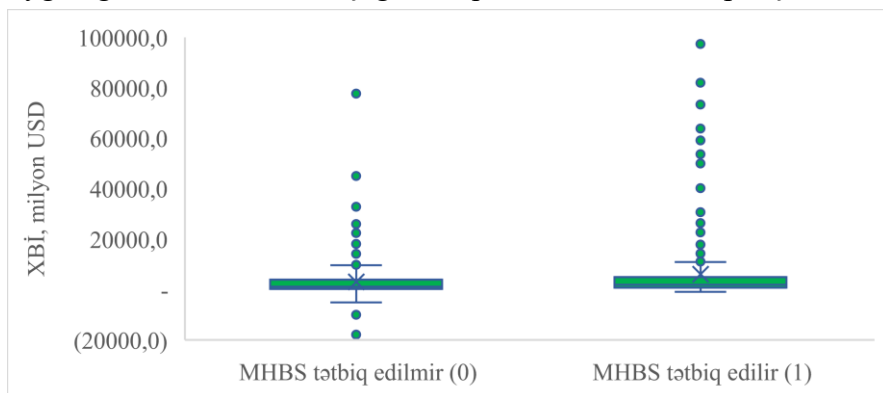

Qrafik 2. ÜDM və XBİ arasındakı əlaqə

Mənbə: Dünya Bankının Data Bank platforması üzərindən əldə olunan məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Həmin əlaqə eyni formada MHBS-dən başqa bütün asılı olmayan dəyişənlərlə də yoxlanılmışdır. Təhlil nəticəsində ÜDM, siyasi sabitlik və təbii resurslarla zənginlik dəyişənləri ilə XBI arasında ya tam, ya da nisbətən xətti əlaqənin olduğu təsbit edilmişdir. İnflyasiya və ticarət açıqlığı dəyişənləri ilə XBI arasında isə xətti əlaqə müşahidə olunmamışdır. Buna görə inflyasiya ilə XBI arasında xətti olmayan əlaqələrin də təsirini testin nəticələrinə daxil etmək üçün inflyasiyanın kvadratik forması yeni bir dəyişən kimi əlavə edilmişdir. Ticarət açıqlığı dəyişəninə xətti olmayan təsirlərini testə daxil etmək üçün isə onun natural loqarifmik forması əlavə edilmişdir.

MHBS-nin tətbiqinin kateqoriik dəyər olduğunu nəzərə alaraq, XBI arasındakı əlaqə boksplot diaqramı vasitəsilə təhlil edilmişdir. Təhlilə əsasən demək olar ki, MHBS-ni qəbul edən ölkələrin median XBI məbləği MHBS-ni tətbiq etməyən ölkələrə və ya həmin dövrlərə nəzərən daha yuxarıdır. Bundan əlavə, kvartal daxili diapazona baxsaq görürük ki, MHBS-nin qəbul edilməsi daha yüksək XBI dəyərinə uyğun gəlir. Bu nəticələr aşağıdakı qrafikdə öz əksini tapmışdır:

Qrafik 3. MHBS-nin tətbiqi ilə XBI arasındakı əlaqə

Mənbə: Dünya Bankının Data Bank platforması üzərindən və Deloitte Touche Tohmatsu şirkətinin bəyan etdiyi məlumatlar əsasında tərtib edilmişdir.

Həmçinin onu qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir reqressiya modelinin qiymətləndirilməsinə başlamazdan əvvəl məlumatların stasionarlığını yoxlamaq son dərəcə vacibdir. Stasionar olmayan dəyişənlər, yəni orta və dispersiyası zamanla dəyişən göstəricilər,

əsassız reqressiyalara səbəb ola bilər. Bu halda model yüksək determinasiya əmsalı (R^2) və statistik əhəmiyyətli t-dəyərləri göstərsə də, bunlar real iqtisadi münasibətləri əks etdirmir. Buna görə də, dəyişənlərdə vahid kök (unit root) mövcudluğunun test edilməsi və onların stasionarlığının istər səviyyədə (level), istərsə də fərqləndirmədən (difference) sonra təmin olunması etibarlı nəticələrin əldə olunmasının zəruri şərtidir. Panel məlumatlarda isə stasionarlığı qiymətləndirmək üçün bir sıra xüsusi testlər mövcuddur və onların hər biri fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Levin-Lin-Chu (LLC) testi bütün panel məlumatları üzrə vahid kök prosesini eyni hesab edir və daha sərt fərziyyələrə əsaslanır, Im-Pesaran-Shin (IPS) testi isə hər bir ölkə və ya müəssisə üçün heterogen vahid kök prosesinə icazə verir və bu səbəbdən daha çevik yanaşma sayılır. Fisher tipli testlər (məsələn, Fisher-ADF və Fisher-PP) isə hər bir panel üzrə aparılan fərdi vahid kök testlərinin nəticələrini birləşdirərək panel statistikasını yaradır və xüsusilə balanssız panellər üçün faydalı hesab edilir. Bu metodların birgə tətbiqi həm panellər üzrə oxşarlıqları, həm də heterogenliyi nəzərə almağa imkan verir və nəticələrin etibarlılığını artırır.

Sözəgədən testlər səviyyə dərəcəsində reqressiya testinin hər bir dəyişəni üzrə aparılmış və aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

**Cədvəl 2. Testin dəyişənlərinin stasionarlığının yoxlanılması
üzrə vahid-kök test nəticələri**

	Levin-Lin-Chu		Im-Pesaran-Shin		Fisher-ADF		Fisher-PP	
	T-dəyər	p-dəyər	T-dəyər	p-dəyər	Chi ²	p-dəyər	Chi ²	p-dəyər
XBI	-3.1757	0.0007	-3.2018	0.0007	118.194	0.0000	149.250	0.0000
ÜDM	-2.1044	0.0177	-2.8116	0.0025	90.792	0.0063	94.179	0.0032
İnflyasiya	-1.7440	0.0406	-1.8549	0.0318	89.509	0.0081	93.042	0.0040
Ln(ticarət açıqlığı)	-5.2037	0.0000	-5.0604	0.0000	149.201	0.0000	122.244	0.0000
Siyasi sabitlik	-4.2888	0.0000	-4.3022	0.0000	114.449	0.0000	126.722	0.0000
Təbii resurslar	-3.5282	0.0002	-2.8821	0.0021	90.886	0.0062	86.260	0.0148

*Mənbə: Müəllif tərəfindən “E-views” Student version 12
proqram təminatından əldə edilmişdir.*

Panel məlumatlar üzrə aparılmış vahid kök testlərinin (Levin-Lin-Chu, Im-Pesaran-Shin, Fisher-ADF və Fisher-PP) nəticələri göstərir ki, seçilmiş bütün dəyişənlər səviyyədə stasionar xarakter daşıyır. Müxtəlif testlərin fərqli metodoloji fərziyyələrə əsaslanmasına

baxmayaraq, bütün hallarda sıfır hipotezi rədd edilmiş və nəticələr vahid kökün mövcud olmadığını təsdiqləmişdir. Bu nəticə dəyişənlərin səviyyə formasında modelə daxil edilməsinin mümkün olduğunu və təhlilin yanlış korrelyasiya təhlükəsindən qorunduğunu göstərir.

Beləliklə, çoxdəyişənli reqressiya testinin tənliyi aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$XBI_{it} = \beta_0 + \beta_1 * \ddot{UDM}_{it} + \beta_2 * \dot{Inflyasiya}_{it} + \beta_3 * (\dot{Inflyasiya}_{it})^2 + \beta_4 * MHBS_{it} + \beta_5 * \ln(Ticarət\ açıqlığı_{it}) + \beta_6 * Siyasi\ sabitlik_{it} + \beta_7 * Təbii\ resurslarla\ zəng_{it} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

Burada:

XBI_{it} – bir i ölkəsində t vaxtında mövcud olan xarici birbaşa investisiyaları əks etdirir;

β_0 – sabit dəyişəndir;

$\beta_1, \beta_2, \beta_3, \beta_4, \beta_5, \beta_6, \beta_7$ – tənliyin parametrləridir və asılı olmayan dəyişənlərin qiymətlərinin bir vahid və ya bir faiz artması nəticəsində asılı dəyişənin qiymətinin nə qədər dəyişməsinə ifadə edir;

$\ddot{UDM}_{it}, \dot{Inflyasiya}_{it}, (\dot{Inflyasiya}_{it})^2, MHBS_{it}, \ln(Ticarət\ açıqlığı_{it}), Siyasi\ sabitlik_{it}, Təbii\ resurslarla\ zənginlik_{it}$ – testin asılı olmayan dəyişənlərini ehtiva edir;

ε_{it} – testin xəta paylarını təsvir edir.

Çoxdəyişənli reqressiya testinə başlamazdan əvvəl asılı olmayan dəyişənlər arasında multikollinearlığın olması ilk olaraq korrelyasiya matrisinin tərtibi ilə daha sonra dispersiya inflyasiya faktoru hesablaması ilə yoxlanıldı. Hər iki testin nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, dəyişənlər arasında multikollinearlıq yoxdur. Bundan əlavə, çoxdəyişənli reqressiya testinin nəticələrinin etibarlılığını artırmaq üçün sabit effektlər modeli (Fixed effects model) tətbiq edilir. Bu texnika sayəsində, ölkələr arasında mövcud olan və vaxt fərqindən irəli gəlməyən digər müşahidə oluna bilməyən dəyişiklikləri nəzarət etmək mümkündür. Son olaraq, testin yekun nəticəsini almamışdan əvvəl xəta payları arasında heteroskedastikliyin olması yoxlanıldı. Aparılan testin nəticəsində p dəyərinin 0.05-dən aşağı olduğu müəyyən edilmiş və sıfır hipotezi rədd edilərək xəta payları arasında heteroskedastikliyin olması statistik cəhətdən müşahidə edildi. Bu problemin aradan qaldırılması

və t-statistik dəyərlərinin, həmçinin standart xətlərin daha dəqiq ifadə olunması üçün “White-Cross Section (Period-Cluster)” texnikasından istifadə edilmişdir. Bu texnika heteroskedastikliyi aradan qaldıraraq testin daha etibarlı nəticələr verməsinə şərait yaradır.

Beləliklə, multikollinearlığın və stasionarlığın yoxlanılması, sabit effektlər modelinin tətbiq edilməsi və heteroskedastikliyin aradan qaldırılmasından sonra aparılmış çoxdəyişənli reqressiya testinin nəticələri aşağıdakı kimi olmuşdur:

1) C (sabit dəyişən) - Sabit dəyişən mənfi və statistik cəhətdən əhəmiyyətlidir, lakin ayrıca mənası yoxdur, çünki digər dəyişənlər sıfır olduqda XBI-nin səviyyəsini göstərir (praktiki əhəmiyyəti azdır);

2) ÜDM ilə XBI arasında müsbət və statistik cəhətdən əhəmiyyətli əlaqə mövcuddur. Belə ki, ÜDM-dəki hər bir milyon ABŞ dolları artımı XBI-də 0.018 milyon ABŞ dolları artımı ilə nəticələnir;

3) İnflyasiya dərəcəsi ilə XBI arasında mənfi və statistik cəhətdən əhəmiyyətli əlaqə mövcuddur. İnvestorlar yüksək inflyasiya səviyyəsinə malik ölkələri riskli hesab etdiklərindən, bu dəyişən XBI-yə mənfi təsir göstərmişdir;

4) İnflyasiya² zəif də olsa statistik əhəmiyyətlilik həddinə uyğun gəlir və XBI ilə inflyasiya arasında qeyri-xətti əlaqəni əks etdirir. Bu nəticəyə əsasən demək olar ki, çox aşağı və ya çox yüksək inflyasiya dərəcələrində XBI fərqli formada təsirlənə bilər;

5) Testin nəticələrinə əsasən, MHBS-nin tətbiqi XBI-nin cəlbinə müsbət təsir göstərmiş və bu əlaqə statistik cəhətdən əhəmiyyətli olmuşdur. MHBS-nin tətbiqi orta hesabla ölkələrə əlavə olaraq 877 milyon ABŞ dolları həcmində XBI gətirir. Bu isə MHBS-nin şəffaflıq və investor inamı baxımından müsbət rolunu təsdiqləyir;

6) Ticarət açıqlığının loqarifmik dəyərləri XBI ilə güclü müsbət əlaqə göstərmişdir. Belə ki, daha açıq iqtisadiyyatların daha çox XBI cəlb etmə imkanına malik olduğu statistik cəhətdən təsdiqlənmişdir. Modelə əsasən, ticarət açıqlığı dərəcəsidəki hər 1% artım XBI-də 11.90 milyon ABŞ dolları artım ilə nəticələnir;

7) Siyasi sabitlik, zorakılıq və terrorizmdən uzaqlıq XBI-yə

müsbət və statistik cəhətdən əhəmiyyətli təsir göstərir. Qanunverici və institusional sabitlik investor marağının artmasına şərait yaradır ki, bu da XBI-lərin həcmi artırır;

8) Təbii resursların XBI-yə mənfi təsiri “resurs lənəti” nəzəriyyəsi ilə izah oluna bilər. Bəzi hallarda resurs bolluğu korrupsiya, qeyri-sabitlik və səmərəsiz idarəetmə ilə əlaqələndirilir ki, bu da investorların həmin ölkəni riskli hesab etməsinə və investisiya yatırmaqdan çəkinməsinə səbəb olur.

6. Azərbaycanda MHBS-nin tətbiqi və xarici investisiyaların cəlbı prosesinin təhlili

Azərbaycanda maliyyə-mühasibatlıq sisteminin inkişafı, əsasən 1991-ci ildə müstəqillik əldə edildikdən sonra formalaşmağa başlamışdır. Bu sahəyə təsir edən ən mühüm hadisələrdən biri 1994-cü ildə ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə imzalanmış və “Əsrin müqaviləsi” kimi tanınan sənəd olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR) ilə dünyanın aparıcı neft şirkətləri - BP, Amoco, ExxonMobil, Itochu, Amerada Hess, Statoil və digərləri arasında bağlanmış bu müqavilə Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən Azəri-Çıraq-Günəşli yatağından neft hasilatını nəzərdə tuturdu.

Maliyyə-mühasibatlıq prosesinin inkişafı istiqamətində Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti 23 fevral 2003-cü il tarixində Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarına keçid üzrə “MMUS-un 2003-2007-ci illərdə hazırlanması və tətbiq edilməsi üzrə Beşillik Proqram”ı qəbul etdi. Bu proqram çərçivəsində 2003-2006-cı illərdə 32 standartın, 2007-ci ildə isə “Mühasiblərin Etik Məcəlləsi”nin hazırlanması nəzərdə tutulurdu.

4 may 2018-ci ildə “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa edilən dəyişikliklərlə MMUS ləğv edildi və onların əvəzinə MHBS yeganə maliyyə hesabatlılığı standartları kimi qəbul olundu. Beləliklə, müəssisələr artıq hesabatlarını MMUS-a əsasən deyil, MHBS-yə (o cümlədən KOB-lar üçün MHBS-yə) uyğun tərtib etməli idilər.

Azərbaycanda MHBS-nin tətbiqi statusu və tətbiq edilən strategiyaların bu istiqamətdə uğurlu hesab edilən ölkələrlə

müqayisəsi aşağıdakı cədvəldə əks olunmuşdur:

Cədvəl 3. MHBS-nin tətbiqi üzrə ölkələrarası müqayisə

Meyar	Qaza-xıstan	Gür-cüstan	Bra-ziliya	Nige-riya	Azər-baycan
MHBS-nin yeganə standart kimi qəbul edilməsi	✓	✓	✓	✓	✓
MHBS-nin tətbiqi üzrə yol xəritəsinin hazırlanması	X	✓	✓	✓	X
Universitetlərin tədris proqramına daxil edilməsi	✓	✓	✓	✓	✓
MHBS-nin tətbiqi zamanı yaranan problemlərin ünvanlandırılacağı platformanın mövcudluğu	✓	✓	✓	✓	X
MHBS-nin yerli dilə aktual və peşəkar formada tərcüməsinin olması	✓	✓	✓	✓	X
MHBS-nin tətbiqi və prosesin icrası üçün spesifik qurumun mövcudluğu	✓	✓	✓	✓	X
Peşəkarların inkişafı və sertifikatlaşdırma proseslərinin icrası	✓	✓	✓	✓	✓

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Azərbaycana investisiya edilən xarici birbaşa investisiyaların həcmi Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının rəsmi veb-saytından və Dövlət Statistika Komitəsinin məlumat bazasından əldə etmək olar. Təəssüf ki, Mərkəzi Bankın məlumat bazasında yalnız 2019-cu ildən sonrakı dövr üzrə məlumatlar mövcuddur. Əvvəlki illərə dair məlumatlar isə yalnız Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi veb-saytında yer almışdır. Bununla belə, qeyd

etmək lazımdır ki, 2019-2024-cü illər üzrə hər iki məlumat bazasının məlumatlarını analiz etsək, görərik ki, iki məlumat arasında əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur və bu, Azərbaycanda xarici birbaşa investisiyaların həcmnin daha etibarlı araşdırılmasına maneə törədir.

Azərbaycanda 2010-2024-cü illərdə əsas kapitala yatırılan investisiyaların neft və qeyri-neft olaraq bölgüsü yatırılan investisiyaların 34%-inin neft sektorunun payına düşdüyünü göstərir. Həmçinin beynəlxalq maliyyə institutlarından əldə olunan investisiyaların cəmi 5%-i real sektora yönləndirilmişdir. Təbii ki, bir sektorun ümumi investisiyalarda bu qədər paya sahib olması ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyası baxımından yaxşı hal kimi hesab edilmir.

Azərbaycanda xarici investisiyaların cəlbi statusu və tətbiq edilən strategiyaların bu istiqamətdə uğurlu hesab edilən ölkələrlə müqayisəsi aşağıdakı cədvəldə əks olunmuşdur:

Cədvəl 4. Xarici investisiyaların cəlbi üzrə ölkələrarası müqayisə

Meyar	Qaza-xıstan	Gür-cüstan	Viet-nam	Azərbaycan
Kapital bazarlarının inkişafı üzrə dövlət strategiyasının formalaşdırılması	✓	✓	✓	✓
Vençur kapital, kraudfandinq platformaları və oxşar vasitələrlə maliyyələşmə imkanlarının təmin edilməsi	✓	✓	✓	X
Təkrar bazar fəaliyyətlərinin kapital bazarlarında əhəmiyyətli yer tutması	✓	✓	✓	X
İnvestisiya fondlarına dair qanunvericiliyin cari tələblərə uyğunlaşdırılması	✓	✓	✓	X
Törəmə maliyyə alətlərinin mövcudluğu	✓	✓	✓	X
Valyutaların və əmtəələrin ticarət edilmə imkanlarının mövcudluğu	✓	✓	✓	X

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

5-ci bölmədə aparılan çoxdəyişənli regressiya testinin Azərbaycana tətbiqi mümkün olmamışdır. MHBS-nin Azərbaycanda yalnız 2019-cu ildən sonra tətbiq edilməsi və onun xarici investisiyaların cəlbinə tam təsirinin effektini ölçmək üçün kifayət qədər müddətin keçməməsi MHBS-nin tətbiqinin Azərbaycanda xarici investisiyalara təsirinin qiymətləndirilməsi üzrə etibarlı statistik nəticələrin əldə edilməsini çətinləşdirir. Test aparılmamışdan əvvəl dəyişənlərin hər biri üzrə stasionarlığın olması Augmented Dickey-Fuller testi vasitəsilə vahid-kök (unit-root) analizi vasitəsilə yoxlanılmış və p-dəyərlərinin hər bir dəyişən üzrə 0.05-dən yuxarı olduğu müəyyən edilmişdir. Bu da dəyişənlərin stasionar olmadığı deməkdir və bu vəziyyətdə statistik təhlilin aparılması məqbul nəticələrin əldə edilməyəcəyini göstərir.

Bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq və MHBS-nin tətbiqinin Azərbaycanda cari statusunu öyrənmək üçün 122 fərqli müəssisədə aparıcı maliyyə mütəxəssisləri arasında sorğu aparılmış və aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1) Müəssisələrin əksəriyyəti MHBS əsasında maliyyə hesabatları tərtib etmir, yalnız vergi uçotu əsasında hesabatlar hazırlayır;

2) MHBS-ni qismən tətbiq edən müəssisələrdə resurs və texniki bacarıq çatışmazlığı mövcuddur;

3) MHBS-nin tətbiq edilməməsinin əsas səbəbi səhmdarların bu standartı tanınamaması və onun faydalarından xəbərsiz olmalarıdır. Əlavə səbəblər kimi mütəxəssis çatışmazlığı və məlumatlılığın azlığı göstərilir;

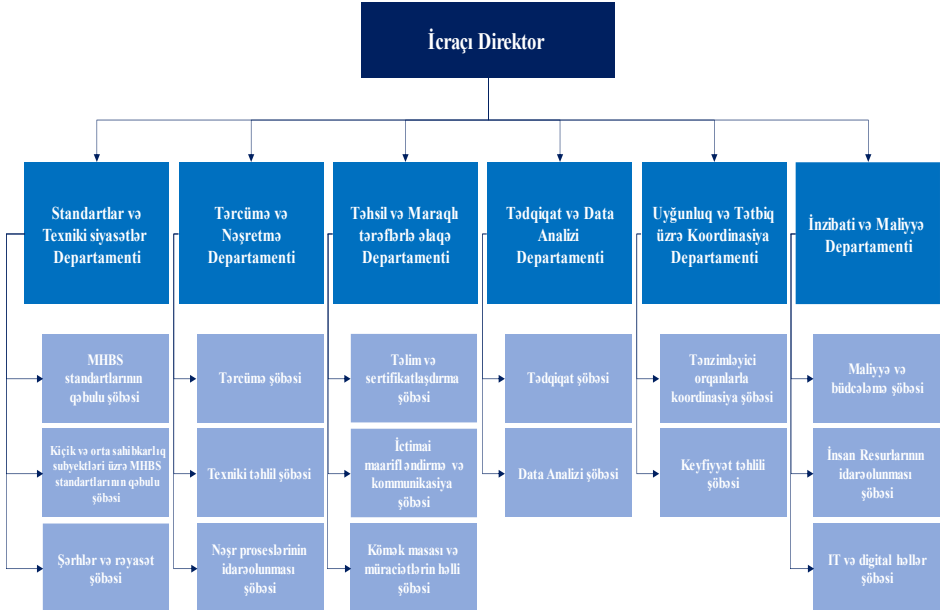
4) Respondentlərin böyük əksəriyyəti Peşəkar Mühəsib Sertifikatına sahibdir və ya MHBS biliklərinin yoxlandığı mərhələdən keçib;

5) Maliyyə Nazirliyinin təqdim etdiyi MHBS tərcümələri ortaq terminologiya bazasına əsaslanmadığından və Azərbaycan dilinin qrammatik qaydalarına uyğun tərtib edilmədiyindən praktikada demək olar ki, istifadə edilmir;

6) Azərbaycan dilində MHBS tətbiqinə dair resurslar və dəstək platformaları mövcud deyil, belə bir platformanın yaradılması zəruri hesab olunur.

7. Azərbaycan Respublikasında MHBS-nin tətbiqinin və xarici investisiya cəlbinin tənzimlənməsinin təkmilləşdirməsi istiqamətləri.

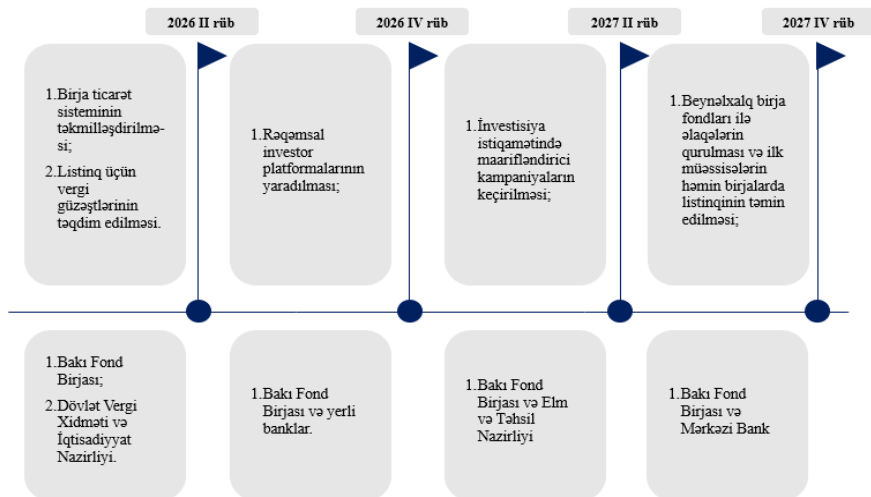
Azərbaycanda MHBS-nin tətbiqinin genişləndirilməsi üçün MHBS-nin tətbiqi üzrə Maliyyə Nazirliyi yanında dövlət agentliyinin yaranması təklif edilir. Agentliyin təşkilatı strukturunun aşağıdakı kimi olması onun effektiv və səmərəli işləməsini təmin edəcəkdir:

Şəkil 1 . Agentliyin təşkilatı strukturu

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Bundan əlavə, Azərbaycanda kapital bazarlarının inkişafı və xarici investisiyaların cəlb edilməsi məqsədilə Bakı Fond Birjası, İqtisadiyyat Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti, yerli banklar, Elm və Təhsil Nazirliyi və Mərkəzi Bank tərəfindən növbəti 2 il ərzində atılması məqsədmüvafiq görülən addımlar aşağıdakı şəkildə öz əksini tapmışdır:

Şəkil 2. Xarici investisiya cəlbi prosesinin sürətləndirilməsi üçün həyata keçirilməli addımların yol xəritəsi
Mənba: Müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

8. Dissertasiya işi üzrə aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1) Son 10 il ərzində qlobal xarici birbaşa investisiyaların həcmində dalğalanmalar olsa da, inkişaf etməkdə olan ölkələrə yönləndirilən XBİ həcmi ya stabil qalmış, ya da artım tendensiyası müşahidə edilmişdir. Bu, həmin ölkələrin əlverişli istehsal xərcləri, geniş istehlak bazarları və demoqrafik potensialı səbəbilə daha cəlbedici investisiya mərkəzi olduğunu göstərir;

2) 2000-2023-cü illər ərzində 30 inkişaf etməkdə olan ölkə üzrə MHBS-nin tətbiqinin xarici investisiyaların həcminə təsirinin qiymətləndirilməsi üzrə çoxdəyişənli reqressiya testi aparılmışdır. Testin nəticələrinə əsasən, MHBS-nin tətbiqi xarici investisiyaların cəlbinə statistik cəhətdən müsbət təsir göstərmişdir;

3) MHBS-ni uğurlu tətbiq edən inkişaf etməkdə olan ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu prosesin uğurlu formada aparılması üçün nəzarət və idarəetmə qurumunun yaradılmasına ehtiyac var. Bu qurumun tərkibində fəaliyyət göstərəcək Tərcümə departamentinin standartları və müvafiq şərh və tətbiq sənədlərini yerli dilə tərcümə etməsi prioritet məsələlərdəndir;

4) Xarici investisiya cəlbini gücləndirən ölkələrin strategiyaları göstərir ki, bu məqsədə nail olmaq üçün kapital bazarlarında yerli müəssisələrin iştirakının artırılması, yerli fond birjasının beynəlxalq fond birjaları ilə integrasiyası, maliyyə alətlərinin çeşidinin genişləndirilməsi və əhalinin maliyyə savadlılığının artırılması zəruridir;

5) İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə müəssisələrin xarici investisiya cəlb etmək üçün birjalarda listing tələblərini və beynəlxalq maliyyə institutlarının şərtlərini tam ödəmədikləri, bu səbəbdən də prosesə hazır olmadıqları müəyyən edilmişdir. Hazırlıq üçün müəssisələrin prosedura əsaslı idarəetmə modelinə keçməsi, çoxillik maliyyə modelləri qurması, peşəkar ictimaiyyətlə əlaqələr strategiyası və keyfiyyətli emissiya prospekti hazırlaması zəruridir;

6) Azərbaycanda 122 müəssisənin maliyyə mütəxəssisləri arasında aparılmış sorğu göstərmişdir ki, əksər müəssisələr MHBS əsasında hesabat tərtib etmir, resurs çatışmazlığı mövcuddur, mütəxəssislərin texniki bilikləri yetərli deyil. Bundan əlavə, MHBS-lərin Azərbaycan dilinə peşəkar və aktual tərcüməsi mövcud deyil və praktiki sualların cavablandırılması üçün vahid qurum və platforma fəaliyyət göstərmir;

7) Azərbaycan üzrə statistik məlumatlar göstərir ki, xarici birbaşa investisiyaların böyük hissəsi neft və dövlət sektoruna yönəlmişdir. Beynəlxalq maliyyə institutlarının göstəricilərinə görə isə, bank sektoru istisna olmaqla, qeyri-neft sektorunun payı cəmi 5% təşkil edir. Bu nəticə göstərir ki, özəl müəssisələrin xarici investisiya cəlb etməkdə ciddi çətinlikləri mövcuddur və bu istiqamətdə dövlət dəstəyinin artırılması vacibdir;

8) MHBS-nin xarici investisiyalara təsirinin çoxdəyişənli reqressiya vasitəsilə Azərbaycanda qiymətləndirilməsi hazırda məqsəduyğun hesab edilmir. Bunun səbəbi MHBS-nin yalnız 2019-cu ildən tətbiq olunması və dəyişənlərin stasionar olmamasıdır. Növbəti illərdə daha uzunmüddətli məlumat bazası formalaşdıqdan sonra testin aparılması və etibarlı nəticələrin əldə edilməsi mümkün olacaqdır. Hazırkı mərhələdə bu təsiri qiymətləndirmək üçün alternativ olaraq sorğu üsulundan istifadə olunmuşdur.

Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün bir qrup elmi-təcrübi əhəmiyyətə malik təklif və tövsiyələr aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

1) MHBS-nin tətbiqinin genişləndirilməsi üçün 6 departament və 14 şöbədən ibarət MHBS-nin tətbiqi üzrə dövlət agentliyinin yaradılması təklif edilmiş və hər bir departament və şöbənin öhdəlikləri müəyyən edilmişdir;

2) MHBS-lərin Azərbaycan dilinə peşəkar və aktual tərcüməsinin təmin edilməsi üçün peşəkar tərcümə komandasının formalaşdırılması, vahid maliyyə terminologiyası lüğətinin hazırlanması və MHBS, şərhlər və əlaqəli sənədlərin tərcümə edilməsindən ibarət 3 mərhələli proqram təklif edilmişdir;

3) Kapital bazarlarının inkişafı və müəssisələrin birjalarda aktiv iştirakını təşviq etmək üçün yol xəritəsi hazırlanmışdır. Bu xəritə çərçivəsində birja sisteminin təkmilləşdirilməsi, vergi güzəştlərinin tətbiqi, rəqəmsal investor platformalarının yaradılması, maarifləndirmə kampaniyaları və beynəlxalq birjalarla əməkdaşlıq üzrə təkliflər irəli sürülmüşdür;

4) İnkişaf etməkdə olan ölkələrin təcrübəsinə əsaslanaraq, müəssisələrdə MHBS tətbiqi zamanı rast gəlinən praktiki problemlərin bir hissəsi üçün Azərbaycan dilində konkret həll yolları hazırlanmışdır;

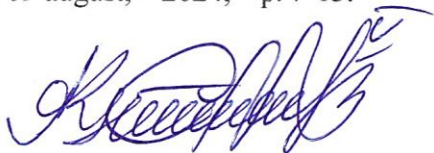
5) Müəssisələrin birjalarda listing əldə etmək üçün böyümə strategiyasının hazırlanması, maliyyə hesabatlılığının aparılması, prosedura əsaslı idarəetmə sisteminin yaradılması, maliyyə modelinin tərtib edilməsi və güclü ictimaiyyətlə əlaqələrin qurulması və doğru emissiya prospektinin hazırlanması üzrə konkret həll yolları göstərilmiş və təkliflər verilmişdir;

6) Müəssisələrin beynəlxalq maliyyə institutlarından investisiya cəlb etməsi üçün tələb olunan meyarlar sistemləşdirilmişdir. Bu çərçivədə dürüstlük, maliyyə, bazar, idarəetmə, texniki-əməliyyat, hüquqi, ətraf mühit və sosial risklərin hər biri üzrə risklərin azaldılması və idarə olunması üzrə təkliflər irəli sürülmüşdür.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu aşağıdakı elmi əsərlərdə dərc edilmişdir:

1. Paşazadə, S. MHBS - Peşəkar Mühasib Sertifikatı İmtahanına Hazırlıq üzrə Dərs Vəsaiti Kitabı: [3 cildə] / S. Paşazadə, R. Fətullayev, F. Nuriyev [və b.]. – Bakı: “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, – c. 1. – 2023. – 353 s.

2. Pashazade, S. The Benefits of Implementation of International Financial Reporting Standards (IFRS) on Attracting Foreign Capital // Elmi iş Beynəlxalq elmi jurnal, – 2023. 3 (2), – p. 13-16.
3. Pashazade, S. Bridging Economies: Unlocking Foreign Investment in Developing Nations // III International Scientific and Practical Conference on “The Sustainable Development of Economy and Administration: Problems and Perspectives”, – Baku: – 22-23 december, – 2023, – p. 430-436.
4. Pashazade, S. The Role of International Trade Agreements in Facilitating Foreign Investment // XVI Respublika Elmi Qaynaqlar Konfransı, – Bakı: – 12 mart, – 2024, – p. 55-60.
5. Pashazade, S. Challenges and Opportunities in Attracting Foreign Capital Post-Covid-19 // Gənc Tədqiqatçıların VII Respublika Elmi Konfransı, – Bakı: – 15 mart, – 2024, – p. 304-306.
6. Пашазаде, С. Значение Привлечения Иностранных Инвестиций в Экономику Азербайджана и Влияния на Экономическое Развитие // – Москва: Финансовый Бизнес журнал, – 2024. №4, – с. 216-219.
7. Pashazade, S. The Role of the Legal Systems on Attracting Foreign Capital // – Bakı: Qanun jurnalı, – 2024. №5 (355), – p. 27-32.
8. Pashazade, S. The Importance of Attracting Foreign Capital for Developing Countries (The Case of Kenya) // – Bakı: Geostrategiya jurnalı, – 2024. №3 (81), – p. 185-188.
9. Pashazade, S. The Importance of Foreign Capital in Developing Countries // – Bakı: Turizm və qonaqpərvərlik jurnalı, – 2024. №2024-2, – p. 70-76.
10. Pashazade, S. The Practical Difficulties of Applying IFRS in Small and Medium Size Entities // – Bakı: Geostrategiya jurnalı, – 2024. №4 (82), – p. 172-175.
11. Pashazade, S. Current status and future pathways for international financial institutions (IFI) financing // XII international scientific conference, – Toronto, Canada: – 08-09 august, – 2024, – p. 7-13.

Dissertasiyanın müdafiəsi 10 oktyabr 2025-ci il tarixində saat 16⁰⁰-da Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində İqtisadi Araşdırmalar Elmi Tədqiqat İnstitutunda fəaliyyət göstərən FD 1.11 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küç., 6

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyaları (Azərbaycan və ingilis dillərində) Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 09 sentyabr 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 05.09.2025

Kağızın formatı: A5

Həcmi: 39 439 işarə

Tiraj: 100